

**ÖZBEKİSTAN'DA İSKENDER, ZÜLKARNEYN, LOKMAN HEKİM VE
HATEM TAY İLE İLGİLİ HALK ANLATILARI**

**Folk Stories About İskender (Alexander), Zülkaneyn, Lokman Hekim,
Hatem Tay in Uzbekistan**

Dr. Hüseyin BAYDEMİR*

ÖZ

Bu makalede, Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay hakkında anlatılan masal, efsane ve rivayetler incelenmiştir. Söz konusu halk anlatılarının olay örgüsü özetlenmiş ve bu ürünlerde işlenen konuların yazılı ve sözlü gelenekteki kaynaklarına inilmeye çalışılmıştır. Konunun yazılı kaynaklarda yer alış biçimiyle, halk anlatılarındaki durumu arasında mukayese yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Özbekistan, sözlü edebiyat, İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim, Hatem Tay.

ABSTRACT

This essays covers a research on tales, legends and stories about Alexander in Uzbekistan, Zülkarneyn, Lokman Hekim and Hatem Tay. After providing a plot synopsis the written or oral sources of the stories are traced and finally compared for eventual difference.

Key Words: Uzbekistan, oral literature, Alexander, Zülkarneyn, Lokman Hekim, Hatem Tay.

Giriş

İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay, tarihî kişiliklerdir. Bu kişiler, Türkistan coğrafyasının dışında yaşamışlardır. Tarihî, dinî ve edebî metinlerde bu kişilerle ilgili birçok farklı bilgi yer almaktadır. Gerçek yaşam öykülerine yüzyıllar boyunca olağanüstülükler atfedilerek efsaneleştirilmişlerdir. Bu kişilerle ilgili hem yazılı hem de sözlü edebiyatta oldukça fazla malzeme vardır. Onlar hakkında oluşturulan anlatılar, asırlar boyunca hem yazılı kaynaklar hem de sözlü edebiyat yoluyla geniş bir alana yayılmıştır. Özbek halk anlatılarında da sıkça rastladığımız bu tarihî kişiliklerle ilgili gerçek ve asılsız bilgiler bir arada bulunmaktadır. Bu çalışmada, Özbekistan'dan derlenmiş İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay'la ilgili halk anlatılarının içeriği verilmiş; yazılı kaynaklarda yer alan bilgilerle mukayese edilmiş ve bu isimlerin yer aldığı halk anlatılarının kaynağı üzerinde durulmuştur.

* Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl. Öğrt. Üyesi.

İskender ve Zülkarneyn farklı kişiler olmasına rağmen, geçmişte, bazı çevrelerce bu kişiler birbirine karıştırılmış ve tek şahıs olarak düşünülür. Eski şark kaynaklarında İskender ve Zülkarneyn isimleri aynı şahsı ifade edecek biçimde *İskender Zülkarneyn* şeklinde geçer. Çok eski derleme kitaplarında da durum aynıdır. “M. 1226 yılında Malatya’da doğan Hıristiyan asıllı Ebul Ferâc, farklı dinlere mensup topluluklar arasından topladığı latife, rivayet ve efsaneleri bir araya getirir. Bu halk anlatılarında *İskender* ve *Zülkarneyn* aynı kişiyi ifade edecek şekilde kullanılır. Mevlana Fahriddin Ali Safî, M. 1533 yılında tamamladığı *Letâif’üt-Tevâif* adlı eserinde, halk arasından topladığı latifelere ve rivayetlere yer verir. Eserde, İskender ve Zülkarneyn adları aynı kişi için kullanılır.”¹ Ebul Ferâc’ın derlemeleri, bize, halk arasında iki şahsın birbirine karıştırılmasının daha 13. yy’da bile yaygın olduğunu göstermektedir.

Büyük İskender (Alexander the Great) olarak bildiğimiz kişi, Makedonya kralıdır. İskender’in asıl adı Alexandros’tur. Milattan önce 356 yılında Makedonya’da doğmuştur. 336 yılında babasının bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine kral ilân edilmiştir. Genç yaşta tahta geçen İskender, Avrupa’dan Asya’ya, Afrika’ya kadar birçok yeri egemenliği altına almıştır.² Büyük İskender “... içki içen, adam öldürmekten zevk alan, adalet tanımaz, ırk ayrımı güden, Mısır’a bir Tanrı olarak giren, çok tanrılı Grek dinine uyan ve hatta eşcinsel bir kişidir.”³ Büyük İskender’le hayat hikâyesi karıştırılan Zülkarneyn ise *Kur’an-ı Kerim*’de anılan⁴ ve peygamber olup olmadığı tartışılan bir kişidir. Kur’an-ı Kerim’de bahsedilen Zülkarneyn ile Makedonya kralı İskender’in hayat hikâyesi kısmen birbirine benzer. Her ikisi de gün doğusundan gün batısına kadar birçok yere egemen olmuştur. Kanaatimizce bu durum, mezkûr kişilerin birbirine karıştırılmasında önemli bir amildir.

Divan edebiyatında İskender’in fütuhatını işleyen İskendernâmeler kaleme alınmıştır. Bu eserlerde de Makedonyalı İskender, İskender Zülkarneyn’le aynı kişi olarak düşünülmüştür. İskendernâmelerde genel hatlarıyla şu konu işlenir: “Ünlü bilginlerden ders alarak büyüyen İskender, genç yaşta gördüğü bir rüya sonucu dünya fethine girişir. İran’ı ve Turan’ı, Zâbilistân’ı⁵, Hindistan’ı, Çin’i

¹ Kibriya Kahharova, *Hikayet ve Rivayetler*, Gafur Gulam Namidegi Edebiyat ve San’at Neşriyatı, Taşkent 1987, s. 93, 118.

² Mahmut Kaya, “İskender”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 555-557.

³ İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 260.

⁴ Kehf Suresi 83-99. Ayetler, *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, (meâl: Mahmut Toptaş), Ankara 2005, s. 301-303.

⁵ Zâbilistân: Horasan’ın güneyinde bir vilayet adı. (Alişer Nevaiy, *Seddi İskenderiy*, (tahrir hey’eti: Kayumov vd.), Gafur Gulam Namidegi Neşriyat-Matbaa Birleşmesi, Taşkent 1991, s. 828.)

ele geçirir. Dârâ'nın kızıyla ve Hint hükümdarının kızı Şahbânu ile evlenir. Çeşitli ülkelerde çeşitli kavimlerle tanışır. Bir kavmi Yecüc Mecüc elinden kurtarmak için dağlar arasında büyük bir duvar yaptırır. Kâbe'yi ve Kudüs'ü ziyaret eder. Âb-ı hayatın peşine düşer ama bulamaz. Bütün çabalara rağmen genç yaşında ölür.”⁶

İskendernâmelerde adil bir hükümdar olarak ele alınan kişinin özellikleri tam olarak ne Makedonyalı İskender'e ne de Zülkarneyn'e uymaktadır. Çünkü Makedonyalı İskender'in hayat hikâyesine bakılacak olursa, İskendernâmelerde adı geçen adil hükümdarın o olamayacağı görülecektir. O adil hükümdar aslında Zülkarneyn'dir. Fakat İskender'in Dârâ ile karşılaşması tamamen Makedonyalı İskender'in hayat hikâyesinden alınmış kesittir. Bu yönüyle bakıldığında İskendernâme'lerde bahsi geçen adil, cesur ve fâtih hükümdar aslında Zülkarneyn de değildir. İki tarihî kişiliğin hayat hikâyesinin bütünüyle birbirine karıştırıldığı görülür.

Klasik edebiyatta, şairler, mesnevilerini yazarken sözlü edebiyat mahsulü olan efsanelerden, rivayetlerden de faydalanırlar. Binlerce yıldan beri ağızdan ağıza yayılan bu anlatılar, şairin kaleminde yeniden şekillenir ve ölümsüzleşir. Şair, sözlü edebiyattan aldığı malzemeyi kendi algılayışına, hayal dünyasına göre zenginleştirir. Halk arasında yaygın olan bu aynı mevzu ve kişiliklerle ilgili dağınık anlatılar, şair tarafından birleştirilir ve uzunca bir edebî metne dönüşür. Mesnevinin konusu başka bir şair tarafından yeniden işlendiğinde, olay örgüsü daha da değişir. Yazılı ve sözlü edebiyatın etkileşimi bundan sonra da devam eder. Bu sefer de halk arasında okunan ve sevilen bu mesneviler sözlü edebiyatı beslemeye başlar. Mesela, Nevâî'nin “eserlerinin tesirinde halk arasında çok sayıda masal ve latifeler oluşmuştur.”⁷ Özbekistan'da İskender, Zülkarneyn, Lokman Hekim ve Hatem Tay'la ilgili halk anlatıları oldukça yaygındır. Efsane, rivayet ve masal şeklinde karşımıza çıkan bu metinlerin önemli kaynaklarından biri klasik edebiyattaki işte bu mesnevilerdir. Biz burada, Özbekistan'dan derlenmiş bu anlatıların kısaca olay örgüsünü verdikten sonra, farklı kaynaklardaki benzer metinlerle karşılaştırmaya çalışacağız.

Özbek masallarında, İskender, Zülkarneyn ve Lokman Hekim genellikle bir arada bulunurlar. Bu anlatılarda, klasik edebiyatta olduğu gibi İskender ve Zülkarneyn bir kişilik olarak karşımıza çıkar. 1941 yılında Taşkent'te derlenmiş

⁶ Gencay Zavotçu, *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006, s. 255-256.

⁷ G. Celalov, *Özbek Folkloride Canrlarara Münasebet*, ÖzSSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1979, s. 40.

olan Lokman Hekim adlı masalda da İskender ve Zülkarneyn bir kişidir. Masalın konusu kısaca şöyledir: “Doğudan batıya yeryüzünün tamamına hâkim olan İskender Zülkarneyn bir gün vezirlerini çağırır. Yerin altında ve göklerde yaşayan insanları yeryüzünde toplamalarını ister. Vezirlerden biri suyun altında yaşayan insanlara ulaşabilmenin yolunu anlatır. Camdan büyük bir şişe yapılır. İçine, ölüme mahkûm edilen bir suçluyu koyarlar. Şişeye zincir bağlayıp ırmağa atarlar. Adam aşağı iner ve oradaki insanlara, padişahın, kendilerini yukarı çağırıldığını söyler. Suyun altındaki insanlar, elçinin eline içi un dolu bir kâse verirler. Padişahın bu undan ekmek yaptırıp yemesini, boşalan kâseyi de altınla doldurup aşağı göndermesini söylerler. Bunu yapabilirse yukarı çıkacaklarını belirtirler. Padişah, ekmek yapması için unu hanımına verir. Kâseye kucak kucak altın koyarlar fakat kâse bir türlü dolmaz. Falcılar, kâsenin topraktan başka bir şeyle dolmayacağını söylerler. Kâseye toprak konulduğunda altına dönüşmektedir. Padişah, suyun altındaki insanları yönetme hevesinden vazgeçer. Padişahın karısı, verilen undan bir türlü güzel ekmek pişiremez. Normal undan ekmek yapıp padişaha verir. O sırada saraya dilenmeye gelen birisine, o özel undan yaptığı ekmeği verip gönderir. Dilenci, bir suyun kıyısında ekmeği yiyince bitkilerin dilini anlamaya başlar. Her bir bitki, hangi hastalığa şifa olduğunu bu divaneye söyler. Bu adam, çevrede Lokman Hekim diye anılmaya başlar. Lokman Hekim aynı zamanda padişahın dokumacıdır. Bir gün avdan dönen padişah, Lokman Hekim’in evinin önünden geçerken, elbisesinin kumaşı, kendisinin ve oğlununkilerin aynısı olan bir çocuk görür. Onun, Lokman Hekim’in oğlu olduğunu söylerler. Padişah, Lokman hekim ile oğlunun çöle götürülüp diri diri gömülmesini emreder. Vezirler emri yerine getirirler. Padişah ölür ve yerine oğlu geçer. Yeni padişah, bir gün yemek yerken boğazına kemik takılır. Hiçbir tabip çare bulamaz. Lokman Hekim’in canlı kalmış olabileceğini düşünerek gidip gömdükleri yerden çıkarırlar. Lokman Hekim gerçekten de canlıdır. Padişahın huzuruna getirirler. Padişahın iyileşmesi için şehzadenin kesilmesi gerektiğini belirtir. Çaresiz kalan padişah bunu kabul eder. Perdenin arkasında bir hayvan kesilir. Padişah, biricik oğlunun kesildiğini düşünerek feryat eder. Bu sırada gırtlığına takılan kemik çıkar ve padişah iyileşir. Daha sonra Lokman Hekim’in oğlunu da gömüldüğü yerden çıkarırlar. Bir süre daha insanlara şifa dağıtan Lokman Hekim ölür.”⁸

Bu masal, üç farklı rivayetin birleştirilmesinden meydana gelmiştir. İlginç bir yöntemle denizin altına seyahatin anlatıldığı kısım başlı başına bir rivayettir. Bu rivayet, Nevâî'nin *Sedd-i İskenderî* adlı mesnevisinde de biraz farklı bir

⁸ M. İ. Afzalov, Z. Husainova, N. S. Sabürov, *Suv Kızı*, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, A. S. Puşkin Namidegi Til ve Edebiyat İnstitutu, Taşkent 1966, s. 124-134.

biçimde yer almaktadır. XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar sözlü gelenekte biraz değişmiş ve son haliyle bu masalda yerini almıştır. Nevâî'nin adı geçen mesnevisinde İskender, askerleriyle birlikte uzun bir deniz yolculuğuna çıkar. Yıllarca denizde seyahat ederler. Bir yere geldiğinde gemileri durdurur. İskender, denizin altını merak etmektedir. Camdan bir sandık yaptırır. Sandığın içinde onu denize salarlar. Denizin altında yüz gün kalır. Daha sonra yukarı çıkarırlar. Nevâî, bu hikâyeyi bir rivayet olarak nakleder. Hikâyeyi anlatmadan önce bu rivayetin ihtilafli olduğunu belirtir. Anlattıktan sonra da bunun akla, mantığa uygun olmadığını söyler.⁹ Masalda ve mesnevide geçen olay arasındaki temel benzerlik, bir cam içinde suyun altına inilmesi epizotudur. Yukarıdaki masalda camın içine bir mahkûm bulunduğu halde, Nevâî'nin naklettiği hikâyede bu işi yapan bizzat İskender'in kendisidir. Nevâî'nin anlattığı rivayet, o dönemden yüzlerce yıl önce Avrupa'da bilinen bu hikâyeye daha yakındır. Masalda, sözlü gelenek tesiriyle bir değişiklik söz konusu olmuştur. Mesnevide, İskender'in denizin altında yüz gün ne yaptığı belirtilmemektedir. Yukarıdaki metinde ise masalın doğasına uygun bir biçimde denizin altında yaşayan *ademi abi*, *ademi labi*, *ademi sabi* denilen insanlar elçiyi karşılarlar. İki metinde geçen epizot birebir örtüşmemekte fakat Nevâî'nin ifadeleri, bize bu rivayetin XV. yüzyılda Türkistan'da bilindiğini göstermektedir.

İskender'in denizin altına dalışıyla ilgili rivayet, klasik edebiyatta Nevâî'den önce Hüsrev Dehlevî (M. 1253-1325)'nin *Âyine-i İskenderî* adlı mesnevisinde yer alır.¹⁰ Aynı konuya X. yüzyılda el-Mes'ûdî'nin *Mürûc el-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir* adlı eserinde yer verilir. Burada "*İskenderiye kenti kurulurken deniz hayvanları güçlük oluşturduğundan Büyük İskender'in ahşap bir sandık yaptırarak içine camdan bir kap koydurup bu kabın içine girerek denizin altına dalmış olduğuna ilişkin bir söylenceden*"¹¹ söz edilir. "Ancak bu konuya yer veren kaynakların tarihi batıda çok daha eskiye dayanır. "Avrupa'da İskender ile ilgili sözlü anlatılar daha (M.Ö.) 2. yy'da çok popüler olmuştur."¹² Ortaçağ'da, Avrupa'da yazılmış olan İskender romanlarında, Büyük İskender'in cam bir koruma içinde, balıkların kralıyla görüşmek için denizin dibine indiği anlatılır. "*İskender'in deniz dibine dalması öyküsü ilk olarak yaklaşık 6. yüzyılda, İskender'in mucizeleri ile ilgili, Yunan-Mısır çevresinde oluşan özgün eserin geç*

⁹ Hatice Tören, *Ali Şîr Nevâî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, TDK Yayınları, Ankara 2001, s. 469-470

¹⁰ Hüsrev Dehlevî'nin, İskender'in denizin altına dalışıyla ilgili rivayeti eserine aldığı konusundaki bilgi, *Sedd-i İskenderî*'de yer almaktadır. (bkz.: Hatice Tören, *age.*, s. 469)

¹¹ Zeki Tez, *Mitolojinin Kültürel Tarihi-Doğuş ve İslam Mitolojisi-Mitolojik Söylenceler*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 144.

¹² Zeki Tez, *age.*, s. 146

dönem değişmeleri olarak ortaya çıkmıştır.”¹³ İskender, dev bir yengecin içinde bulduğu sihirli incilerden daha fazla bulmak için cam bir kabın içinde denizin altına iner. 10. yüzyılda Napolili Leo tarafından İstanbul'da istinsah edilen bir eserde de İskender'in denizin altına camdan bir fanus içinde indiği, deniz âlemini gözlemlediği ve hatta erkek ve kadınlara benzer, ayakları üzerinde dolaşan balıklar gördüğü anlatılır. Batıda, Düzmece Kallisthenes'ten sonra ilk İskender-romanı tarihçi Quintus Curtius Rufus tarafından yazılmıştır. Bu öykünün yeniden işlenmiş şeklini 4. yüzyıl başlarında Iulius Valerius Alexander Polemius kaleme alır. 16. yüzyıla kadar aynı konuda, Avrupa'nın değişik yerlerinde çok sayıda eser yazılır. Bunların içinde en popüler olanı, Johannes Hartlieb'in 1444 yılında yazmış olduğu eserdir. İskender'in, bir dalma sandığı yaptırarak denizin dibini araştırdığı konusu bu eserde de yer alır.¹⁴

Özbek masalında, Lokman Hekim'in toprağa gömülmesi ve ardından çıkarılmasını içeren kısım da başka bir rivayetin konusudur. Burada anlatılana benzer bir rivayet, Narmuhammed Mirza'nın '*Lokmani Hekim (Hakikat ve Rivayet)*' adlı eserinde yer almaktadır. Fakat yazar, eserinde bu rivayetin kaynağını belirtmemiştir. Bu durumda rivayetin sözlü gelenekten derlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Rivayetin konusu kısaca şöyledir: “Padişah bir gün öfkelenir ve Lokman Hekim ve oğlunu zindana attırır. Kimse bulamasın diye zindanın üzerini toprakla kapattırır, toprağa da ekin ektirir. Lokman Hekim zindana atılırken yanına kırk batman kuru üzüm alır. Aradan yıllar geçer. Yaşlı vezir, yeni padişaha Lokman Hekim'in başına gelenleri anlatır. Bunu işiten padişah, Lokman Hekim'in bilgeliği sayesinde hayatta kalabileceğini düşünerek zindanı açtırır. Yıllarca ışık görmediği için Lokman Hekim'in cildi çok hassaslaşmıştır. Zamanla ışığa alıştıranak dışarı çıkarırlar. Yavaş yavaş yaşam ibareleri belirir. Sonunda nefes almaya başlar. Her gün üç defa ağzına sarı yağ damlatırlar. Lokman Hekim böylece iyileşmeye başlar.”¹⁵

Bu rivayette padişahın adı geçmemektedir. Lokman Hekim'i zindana attırmasının sebebi de belli değildir. Masalda padişah, İskender Zülkarneyn'dir. Masalda, Lokman Hekim'in diri diri toprağa gömülmesinin sebebi de belirtilir. Masalda, Lokman Hekim'in tarihî kişiliğine uygun olarak, bir oğlunun olduğu belirtilir. Toprağa, oğluyla birlikte gömülür. Lokman Hekim'den bahseden bütün kaynak eserler, Lokman Hekim'in bir oğlu olduğu ve oğluna nasihatlerinden bahseder. Kur'an-ı Kerim'de de Lokman Hekim'in oğluna nasihat ettiği belirtilir.

¹³ Zeki Tez, *age.*, s. 150

¹⁴ Zeki Tez, *age.*, s. 146-153.

¹⁵ Narmuhammed Mirza, *Lokmani Hekim (Hakikat ve Rivayet)*, İslam Üniversitesi Neşriyatı, Taşkent 2008, s. 15-16.

Masalda da rivayette de Lokman Hekim'i affeden kişi, yeni padişah'tır. Rivayette, Lokman Hekim bilgeliğinden dolayı affedildiği halde masalda padişahın rahatsızlığı bir araç olarak kullanılmıştır. Padişah, kendisine musallat olan dertten kurtulamadığı için, Lokman Hekim'e ihtiyaç duyulmuştur.

Masalın üçüncü ve son kısmında anlatılan konu da Mirza'nın aynı eserinde rivayet olarak yer almaktadır. Konusu kısaca şöyledir: "Padişah bir gün yemek yerken gırtlığına kemik parçası saplanır. Memleketin bütün âlimlerini, tabiplerini saraya toplarlar. Hiçbiri kemiği çıkarmayı başaramaz. Tabipler arasında Lokman Hekim de vardır. Lokman Hekim, padişahın biricik oğlunun kanıyla hazırlanacak ilacın bu derde deva olacağını söyler. Padişah bunu hemen reddeder. Fakat günler geçtikçe ıstırapı artar, artık bu derde katlanamaz hale gelir. Sonunda Lokman Hekim'in önerisini kabul etmek zorunda kalır. Lokman Hekim, padişahın önüne bir perde çektirir. Perdenin öbür tarafında bir koyun kestirir. Koyunun can çekişirken çıkardığı hırlama seslerini duyan padişah, yegâne oğlunun kesildiğini düşündüğü için, bütün dünyası başına yıkılmışçasına bağırarak ağlamaya başlar. O sırada kemik yerinden sökülerek çıkar. Daha sonra perde açılır ve padişah biricik şehzadeyi sağ salim görünce Allah'a şükreder. Hem o amansız dertten kurtulmuş olur hem de oğlu sağ salim karşısındadır. Lokman Hekim'e ihsan ve ikramlarda bulunur. Lokman Hekim kendi kulübesine döner ve halkın arasında yaşamaya devam eder."¹⁶

Masalın sonunda, Lokman Hekim, başında toplanan insanlara nasihatlerde bulunur. Lokman Hekim, zaten bir tarihî kişilik olarak hikmetleriyle meşhurdur. Kendi oğlu üzerinden aslında bütün insanlığa yapmış olduğu nasihatleriyle edebî ve tarihî eserlerde yerini almıştır.

Görüldüğü gibi masal, birbirinden çok farklı rivayetlerin birleştirilmesinden meydana gelmiştir. Rivayetler birbirine ustaca bağlanmış ve masal içinde bir bütünün parçaları haline dönüşmüştür. Bu ancak profesyonel bir masal anlatıcısının marifeti olabilir kanaatindeyiz. Yakın zamana kadar Özbekistan'da geçimini masal anlatmakla sağlayan profesyonel masal anlatıcılarının var olduğunu bilmemiz, bu kanaatimizi güçlendirmektedir.

Masal içinde geçen belli başlı ifadeler ve motifler de yazılı kaynaklardan beslenmektedir. Masalın başlangıcında, İskender Zülkarneyn'in, gün doğusundan gün batısına kadar her yerin hâkimi olduğu belirtilir. Bu ifade, hem Makedonyalı İskender'in yaşam öyküsüyle hem de Kur'an-ı Kerim'de kıssası anlatılan Zülkarneyn'le ilgili bilgilerle örtüşmektedir.

¹⁶ Narmuhammed Mirza, *age.*, s. 4-6

Masalda ayrıca sihirli bir kâseden bahsedilmektedir. Kucak kucak altın doldurulduğu halde kâse bir türlü dolmaz. İçine konulan toprak altına dönüşmektedir. İskendernâmelerde de İskender’e sunulan değişik hediyelerden bahsedilir. Bunlardan biri sihirli bir kadehtir. Nizamî’nin Şeref-nâme’sinde, Hint hükümdarı Keyd, içinden şarap eksik olmayan yakuttan kadehini İskender’e gönderir.¹⁷ Nevâî’nin mesnevisinde, İskender, Keşmir Kalesi’ni zapt edince birçok eşya ve mücevher ele geçirir. “*Bunların arasında ters çevrilince dökülmeyen, içtikçe bitmeyen bir kadeh vardır.*”¹⁸

İskender’in zindanı veya karanlıklar ülkesine seyahatiyle ilgili anlatılar da doğu medeniyetinde oldukça yaygındır. İran’da anlatılan “*Rivayetlerde İskender’in zindanının onun karanlıklar ülkesine seyahatini simgelediğinden ve Yezd şehrinin bu isimle anıldığından söz edilir.*”¹⁹ İskender’le ilgili rivayetlerde ve mesnevilerde İskender’in bütün dünyayı ele geçirdikten sonra suyun ve yerin altını da merak ettiği belirtilir. Bu yüzden İskender’in Zulumat ülkesine seyahatinden söz edilir. Bu ülke, İskender’le ilgili bir masalda yerin altındadır. İskender’in yerin altındaki bu âleme tek başına seyahati anlatılır. Masalın konusu kısaca şöyledir: “İskender zamanında insanlar çok uzun ömürlü olurlarmış. O zamanlarda şöyle bir âdet varmış: En küçük oğul, yaşlı babasını götürüp dağlar arasındaki bir mağaraya bırakmış. Bir gün bir yiğit, yaşlı babasını mağaraya bırakmak için yola çıkar. Mağaraya terk edilecek yaşlı adam da vaktiyle babasını aynı mağaraya bırakmıştır. O yüzden derin bir pişmanlık içindedir. Genç oğlan, babasının bu pişmanlığını görünce adamı oraya terk etmekten vazgeçer ve alıp geri döner. Yolda, İskender ve ordusuyla karşılaşırlar. Yeryüzünün tamamını zapt etmiş olan İskender, mağaranın içinden ulaşıldığını duyduğu Zulmetardı memleketini de ele geçirmek istemektedir. Yaşlı adam, İskender’e, oraya nasıl ulaşabileceğini öğretir. İskender tek başına ata biner ve mağaraya girer. Hayli ilerledikten sonra bir ırmağa rastlar. Yaşlı adamın öğrettiği gibi atı bırakır ve ırmağın kıyısında bekler. Bir balık gelir, İskender’i sırtına bindirir, Zulmetardı memleketine ulaştırır. O memleketin insanları, farklı kılıktaki bu yabancıyı padişahlarının huzuruna çıkarırlar. Birbirlerinin dillerini bilmedikleri için bir türlü anlaşamazlar. İskender, bir kadınla evlendirilir. Bir oğlu olur. Oğlan yedi yaşına gelince babası İskender ile padişah arasında tercümanlık yapar. İskender, ne niyetle geldiğini anlatır. Bu memleketin insanların çok mülayim

¹⁷ Ağâh Sırrı Levend, *Ali Şir Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, C. I., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1965, s. 163.

¹⁸ Hatice Tören, *age.*, s. 19.

¹⁹ Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2008, s. 435.

olmalarından, padişahın iyiliklerinden dolayı önceki kötü niyetinden utanç duyar. Yeryüzüne geri dönmek ister. Dönüşte, padişah, kendisine bir mum ve biraz da un verir. Yeryüzüne çıktığında undan ekmek yaptırıp yemesini rica eder. İskender, sarayına ulaştığında, getirdiği undan ekmek pişirmelerini ister. Hamur, tandırda bir türlü tutmaz. Hizmetçiler, normal undan ekmek pişirip İskender'e ikram ederler. Getirilen undan pişirdikleri yanık ekmekleri ise, o sırada duvarın dibinde oturan, sarayın sadık hizmetçisi Eflatun ile Lokman adındaki dervişe verirler. Ekmeği yedikten sonra Lokman bütün bitkilerin dilinden anlamaya başlar. Zamanla ünlü bir tabip olur. Eflatun ise meşhur bir mucit olur. İskender, vezirlerin teşvikiyle, olayı araştırır. Ekmeği pişiren hizmetçiler sonunda gerçeği itiraf ederler. İskender, Eflatun'un bilgisinden yararlanmak için ona yüksek makamlar verir. Lokman Hekim ise bir türlü bulunamaz. Lokman Hekim'i bulmak için bir plan yaparlar. Sarayda halka ziyafet verilir. İnsanlar sıcak yemeği yedikten sonra hemen soğuk su içerler. Bir kişi yemeğin soğumasını bekler ve öyle yer. Biraz vakit geçtikten sonra da suyu içer. Sonunda o kişinin Lokman Hekim olduğu anlaşılır.²⁰

Yukarıda özetini verdiğimiz iki masalda da başka dünyaya yapılan seyahat anlatılmaktadır. Her iki masalda yer alan bir başka ortak özellik ise, Lokman Hekim'in bilgeliliğinin sebebinin, başka dünyadan getirilen undan pişirilen ekmeği yemesine bağlanmasıdır. Her iki masalın da ortak kaynaklardan beslendiği anlaşılmaktadır.

İkinci masalda, İskender'e Zulmetardı memleketinin yolunu yaşlı bir adam öğretir. Bu masalın giriş kısmında anlatılan olaya benzer bir rivayeti, İskender Pala, Tâberî Tarihi'nden naklen anlatmaktadır: "*O yerde Zülkarneyn'e bir ihtiyar gelip dedi ki: "Ey şehriyâr! Bu yakınlarda bir deniz vardır, ol denizden geçicek zulümatır ve zulümat içinde bir pınar vardır. Her kim o pınardan bir içim su içe, ölmez, bakî kalır. Ona abıhayat pınarı derler. Eğer bana inanmazsanız, başkalarından sorun. Şah ertesi gün zulümata gitmeyi istedi."*²¹ Her iki anlatıda da Zulümat ülkesi, ırmağın ya da denizin öbür tarafı olarak gösterilmektedir. Fakat İskender'in ve Zülkarneyn'in seyahate çıkış sebepleri farklıdır. İskender, yer altı âlemine de hâkim olmak ister. Zülkarneyn ise *âb-ı hayatın* peşindedir.

Yukarıdaki masalarda ortak olan en önemli özelliklerden birisi, Lokman Hekim'in İskender Zülkarneyn'in çağdaşı olarak verilmesidir. İslamî kaynaklarda, Hz. Lukman'ın, Dâvûd Aleyhisselâm döneminde yaşadığı belirtilir.²² Lokman Hekim'i İskender'in çağdaşı olarak gösteren herhangi bir

²⁰ Narmuhammed Mirza, *age.*, s. 46-55.

²¹ İskender Pala, "İskender mi Zülkarneyn mi?", Akademik Divan Şiiri Araştırmaları, (2. baskı), Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 339.

²² M. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi I-II*, C. II, TDV Yayınları, Ankara, 2004, s. 229.

yazılı kaynağa rastlayamadık. Fakat Nevâî'nin *Sedd-i İskenderî* mesnevisinde Lokman Hekim'den bahseden bir bölüm vardır.²³ Lokman, İskender'in sorduğu soruya cevap verir. Sonraki bölümde de Lokman'a bir dilenci soru sorar. Ama burada Lokman, İskender'in serüveni içinde yer alan bir kişi değildir. Durağan bir kişiliktir. O, İskender'in annesine gelip başsağlığı dileyen yedi filozof²⁴ gibi aktif bir görev üstlenmez. Mesnevicilik geleneğinde, konunun akışına uygun bir örnek vermek için veya ibret ya da öğüt maksadıyla bazen asıl konuya ara verilir ve kısa hikâyecik/ler anlatılır. Nevâî, hamsesinde bu yöntemi sıkça kullanır. *Sedd-i İskenderî*'de de Lokman'ın kendisine sorulan soruları cevaplama, İskender'in macerası içinde gelinen noktaya örnek olarak kullanılmıştır. Nevâî, Özbekistan'da çok sevilen ve eserleri halk tarafından beğeniyle okunan bir şairdir. Özbek masallarında, İskender ile Lokman Hekim'in çağdaş olarak gösterilmesi, *Sedd-i İskenderî*'de anlatılan mevzunun tesiridir diyebiliriz. Zira ikinci masalda Eflatun ismi de geçmektedir. Eflatun'a *Sedd-i İskenderî*'de de rastlamaktayız.²⁵ Yedi filozoftan biridir ve aktif bir kişiliktir.

İslamî kaynaklarda, Hz. Lukman'ın mesleği bir rivayete göre terzi, başka bir rivayete göre de marangoz olarak gösterilir. Bir adamın kölesiyken azat edildiği, kendisine mal ve ihsanda bulunduğu da rivayet edilmektedir.²⁶ Birinci masalda da Lokman Hekim dokumacı, terzi olarak gösterilir. Aldığı ücretle geçinemediği için dilencilik de yapmaktadır. Hem yazılı kaynaklarda hem de halk anlatılarında Lokman Hekim halktan birisidir. Bilgeliği sayesinde padişahın lütfuna mazhar olur veya kölelikten kurtulur. Fakat yine halktan birisi olarak yaşamaya devam eder.

Aslında yazılı kaynaklarda Lokman Hekim'le ilgili olarak verilen bilgilerin çoğu rivayetten öteye geçmemektedir. Yüzyıllar boyunca farklı kaynaklardan gelen birçok efsanevî bilgi, ondan bahseden kaynaklarda toplanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de hikmet sahibi bir kişi olarak gösterilir. Oğluna

²³ Ali Şîr Nevâî'nin *Sedd-i İskenderî* adlı mesnevisinin Taşkent (1991) neşrinin sonunda, eserde yer alan tarihî ve efsanevî kişilikler hakkında izahat yapılır. Lokman Hekim hakkında: "*Keyaniyeler sülalesining birinçi padşahi, Keykubad devride yaşeb ötgen meşhur tabib ve danişmend*" (tahrir hey'eti: Kayumov vd., s. 825) şeklinde bilgi verilir. Burada hakkında bilgi verilen kişinin, Kur'an-ı Kerim'de hikmet sahibi bir kişi olarak tanıtılan Lokman (Lukman) ile hiçbir ilgisi yoktur. Hâlbuki *Sedd-i İskenderî*'de yer alan Lokman Hekim'in tavsifi, Kur'an-ı Kerim'dekine uygundur. Keyaniler, İran şahları sülalesidir. Şehname'de, Makedonyalı İskender bile bu sülaleye mensup bir hükümdar olarak gösterilir.

²⁴ Hatice Tören, *age.*, s. 29.

²⁵ Hatice Tören, *age.*, s. 29.

²⁶ M. Asım Köksal, *age.*, s. 229.

nasihatlerinden bahsedilir.²⁷ Daha sonraki dönemlerde, İslamî çevrelerde, hikmet dolu sözler ve kıssaların birçoğu Lokman Hekim'e isnat edilir. Mesela “*Vahb b. Munabbih'in Lukman'ın nasihatlerini ihtiva eden 10.000 bahis okumuş olduğu iddia olunur.*”²⁸ Bu durum, onun hakkındaki bilgilerden hangilerinin gerçek veya tevatür olduğu konusunu, zamanla içinden çıkılmaz bir hale dönüştürmüştür.

“*Türk edebiyatında Lokman, Arap edebiyatında öne çıkan özellikleri yanında hakîm/filozof kimliğinden çok hekim/tabip hüviyetinde görülmektedir.*”²⁹ O, Türk coğrafyasında neredeyse hekimlik tarafıyla özdeşleşmiştir. “*...Bütün bitkilerin özünü bildiği söylenmiş ve kendisinden dertlere şifa olacak reçeteler ve formüller nakledilmiştir.*”³⁰ Yukarıda üzerinde durduğumuz her iki masalda da Lokman'ın hekimlik yanı ağır basmaktadır.

İskender'le ilgili rivayetlerden en yaygın olanı, onun hayat suyunu aramaya çıkışıdır. Bu konu hem sözlü edebiyatta hem de yazılı edebiyatta çok işlenmiştir. Mesnevilerde, İskender'in Aristo ve Hızır ile hayat suyunu arayışı fakat bulamadan geri dönüşü anlatılır. Yazılı edebiyatta rivayet olarak karşımıza çıkan konu, sözlü edebiyatta efsane ve masal olarak işlenmiştir. *Çınar Niçin Çok Yaşar?* adlı bir Özbek masalında da aynı konu ele alınır. Bu masalın konusuna göre İskender hayat suyunu bulur fakat içmekten vazgeçip geri döner. Çünkü halkın tasavvuruna göre İskender ne kadar kudretli olursa olsun sonuçta bir insandır. Onun da her insan gibi kendisine verilen ömrü bitirip ölmesi gerekir. Buna uygun olarak masalda da her insanın bir defa yaşadığı ve bu kısa ömrü içinde güzel şeyler yapması gerektiği vurgulanır.³¹

Hartlieb'in eserinde de, İskender'in karanlıklar ülkesine seyahat ettiği, bol miktarda altın ve inci bulduğu, aççısının tesadüfen ölümsüzlük suyunu keşfettiği fakat İskender'in bu sudan içemediği konusu yer alır.³² Aynı konu, Hartlieb'in anlattığına çok benzer bir biçimde İskendernamelerde de ayrıntılı bir şekilde işlenir.³³

²⁷ Lokman Suresi 12-13/16-19. Âyetler, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, (meâl: Mahmut Toptaş), Ankara 2005, s. 411.

²⁸ Bernhard Heller, “Lokman”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1977, s.65.

²⁹ Mustafa Uzun, “Lokman (Türk edebiyatında)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 206

³⁰ Ömer Faruk Harman, “Lokman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 206.

³¹ G. Celalov, *Özbek Halk Ertekleri Poetikası*, ÖzSSR Fen Neşriyatı, Taşkent 1976, s. 56.

³² Zeki Tez, *age.*, s. 149.

³³ Bu eserdeki olay örgüsü İskendernamelerin konusuna çok benzemektedir. Batı'da yazılan İskender romanlarıyla Doğu'da kaleme alınan İskendernameler arasında birbirlerine kaynaklık teşkil edecek bir bağ olmalıdır.

Süryani edebiyatında da İskender'in hayat suyunu arayışıyla ilgili bir efsane vardır. Buna göre aşçı Andreas suya düşünce canlanan balığı yakalamak için suya atlar ve ölümsüzlüğe erer. Daha sonra bundan haberdar olan İskender, aramalarına rağmen bu suyu bulamaz.³⁴ İskender'in hayat suyunu arayışıyla ilgili yazılı ve sözlü anlatıların hepsinde ortak olan nokta, İskender'in bu sudan içmediği (veya içmediği)'dir.

Özbekistan'da, İskender'le ilgili olarak anlatılan başka bir masal da *Dara ve İskenderbek*'tir. Masalda şu konu işlenir: “Dara adındaki padişah, bir padişahın kızıyla evlidir. Dara'nın veziri de aynı kıza âşıktır. Hain vezir, hileyle Dara'yı kandırır ve karısını saraydan kovdurur. Saraydan kovulan kadın dört duvar arasında doğum yapar. Bakacak durumu olmadığı için çocuğu orada bırakıp gider. Çocuğun bakımı için yanına değerli eşyalar bırakır. Çocuğun adının İskenderbek olduğunu bir kâğıda yazar. Çocuğu yedi yaşına kadar yaşlı bir kadın büyütür. İskenderbek'in gücünün şöhreti her tarafa yayılır. Bir vezir onu alır ve oğluna arkadaş eder. Padişahın verdiği vazifeyi yerine getirememekten korkan vezir, çocukları şehirden dışarı çıkarır. Dilenci kılığındaki İskenderbek, öz annesiyle karşılaşır ve tanışır. İskenderbek, dedesi olan padişahın ordu komutanı olur. Bu sırada Dara ölür ve yerine büyük oğlu geçer. İskenderbek vergi vermeyi reddedince, birbirlerini tanımayan iki üvey kardeş savaşır. İskenderbek'in üvey kardeşini, savaş sırasında kendi veziri yaralar. İskenderbek, kardeşiyle görüşür ve tanışır. Kardeşi, İskenderbek'e iyi bir at ve güzel bir kız emanet eder, ölür. İskenderbek, hain veziri öldürtür. Bütün memleketi padişahlığını ilan eder.³⁵

Bu masalda İskender, Dara'nın oğlu olarak gösterilir. İskender'in milliyetiyle ilgili olarak yazılı kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler yer almaktadır. Romalılar, Helenler ve başka birçok kavim, askeri zaferlerle dolu, sıra dışı bir yaşam hikâyesine sahip olan İskender'i yeri geldiğinde taklit etmeye çalışmışlar ve her şeyden önemlisi onu kendilerinden saymışlardır. “Hartlieb'e göre İskender'in gerçek babası, Mısır Firavunu ve büyücü II. Nektanebes'tir.”³⁶ Şehnameye göre İskender'in babası, yukarıda özetlediğimiz masalda olduğu gibi Darap'tır. Annesi ise Kral Feylekus'un kızıdır.³⁷ Bilimsel kaynaklarda verilen bilgiye göre ise “*İskender'in annesi Olympias, Aiakid hanedanlığından gelen Epiroslu Kral Neoptolemus'un kızıydı. Filip onu, Samotrake Adası'ndaki*

³⁴ A. J. Wensinck, “Hızır”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 5/1, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1977, s. 458.

³⁵ M. Afzalov, X. Rasulov, Z. Husainova, *Özbek Halk Ertekleri*, III, Okıtuvçı Neşriyati, Taşkent 2007, s. 259-263.

³⁶ Zeki Tez, *age.*, s. 149.

³⁷ Agâh Sırrı Levend, *age.*, s. 157.

Kabirler Tapınağı ziyareti sırasında tanışmış ve eş olarak almıştı."³⁸ İskender'in, Filip'in oğlu olduğuna dair gerçek bilgiye *Tarih-i Taberî*'de de yer verilir. "*Yunanlı İskenderin babası Filip, Yunan memleketindeki Makedonya denilen bir şehrin ahalisindendi.*"³⁹ *Tarih-i Taberî*, bir konuyla ilgili birbirinden farklı bütün rivayetlere yer verdiği için, bu eserde, İskender'in babasının Büyük Dara olduğuna dair rivayet de yer almaktadır. "*Eski milletlerin hal ve haberlerini bilen ilim mensupları derler ki: İskender'in savaştığı küçük Dâra onun kardeşidir. Büyük Dâra, İskender'in annesi olan Rum kralının kızı Helay ile evlenmişti.*"⁴⁰

Masalda anlatılan konu, bazı farklılıklarla *Tarih-i Taberî*'de ve *Şehname*'de de yer almaktadır. "Darap, kötü koktuğu için karısını Feylekus'un sarayına geri gönderir. Kadın hamiledir. Bir süre sonra doğan çocuğa İskender adı verilir. Feylekus ölünce tahta İskender oturur. Bu sırada Darap da ölür. Yerine büyük oğlu -İskender'in üvey kardeşi- Dara geçer. İskender vergi vermeyi kesince iki hükümdar arasında savaş çıkar. Dara, kendi vezirleri tarafından yaralanır. İskender onun yanına gider ve son vasiyetini dinler. Dara'nın ölümünden sonra hain vezirler de öldürülürler. İran tahtına oturan İskender, vasiyet üzerine Dara'nın kızı Ruşeng ile evlenir."⁴¹ *Şehname*'den yaklaşık bir asır önce yazılmış olan ve aynı rivayete yer veren *Tarih-i Taberî*'de Feylekus yerine Rum hükümdarı ifadesi, Darap yerine Büyük Dâra ismi kullanılır.⁴²

Masalda anlatılan konu ile bu son iki rivayet arasındaki temel fark, İskender'in yetiştirilmesi kısmıdır. *Tarih-i Taberî* ve *Şehname*'ye göre İskender, doğumundan itibaren dedesinin sarayında büyür. Masalda bu kısım çok farklıdır. Her üç metinde de İskender, Âcem soyundan gösterilmiştir. Masalda İskender'e emanet edilen güzel kız, *Şehname*'de Dara'nın kızı 'Ruşeng', *Tarih-i Taberî*'de 'Ruşenek' olarak karşımıza çıkmaktadır. Netice olarak *Tarih-i Taberî* ve *Şehname*'de yer alan olay örgüsünün hepsi masalda da bulunmaktadır. Bu masalın *Tarih-i Taberî* ve/ya *Şehname* kaynaklı olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Masal ile diğer metinler arasındaki farklılıklar sözlü geleneğin ürünüdür.

Doğu kültürlerinde İskender'in boynuzlu olduğuna dair rivayetler çok yaygındır. "*Zulqarnayn quyoshga yaqin borib, uni ikki shoxi bilan tutibdi va ayni paytda shoxlari bilan Sharq va G`arbni ham ushlab turibdi. Shu tufayli u "Ikki*

³⁸ Siegfried Lauffer, *Büyük İskender*, (çev.: Nilgün Sorguç), İlyazmir Yayınevi, İzmir, 2004, s. 26

³⁹ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III, (çev.: Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir), MEB Yayınları, İstanbul, 1991, s. 834.

⁴⁰ Taberî, *age.*, s. 835-836.

⁴¹ Agâh Sırrı Levend, *age.*, s.157-158.

⁴² Taberî, *age.*, s. 835-837.

shoxli” *degan nom olibdi.*”⁴³ (Zülkarneyn, güneşe yaklaşp onu iki boynuzundan tutmuş. Aynı zamanda Şark ve Garb’ı da boynuzlarından tutmaktaymış. Bu yüzden *iki boynuzlu* adını almış.) Özbekistan’da anlatılan bir efsaneye göre de İskender’in iki boynuzu vardır. Halktan gizlemeye çalışsa da başarılı olamaz. Bu efsane boynuzlu padişah motifi üzerine kurulmuştur. Aslında Asya, Avrupa ve Kuzey Afrika’da boynuzlu, uzun kulaklı (eşek kulaklı) padişah/kral motifiyle ilgili efsane ve masallar çok yaygındır. Bu efsane ve masallar genellikle Kral Midas’la veya her ulusun kendi tarihinden bir kralla ilgili olarak anlatıldığı halde, İslam dünyasında İskender’e mal edilmektedir. “Avrupa’da bu tür anlatıların Balkan, Kelt ve Latin olmak üzere üç ana varyantı vardır. Balkan varyantlarında kral keçi kulaklı olarak doğar. Kral, sırrı ifşa olunca tahtını berbere verir ve ölür. Sırplar ve Romenler arasında aynı masal Troya için anlatılır. İrlanda masallarında Kral Lobrayd, Galler masallarında Kral Mark’a mal edilerek anlatılır. En sonunda bir berber kralı öldürür ve sırrı ortaya çıkar. Fransız masalında Kral Giverş’in sırrı düğünde öğrenilir. Portekiz masalında kralın küçük oğlu eşek kulaklıdır. Sır ortaya çıkınca periler krala acırlar ve prensin kulaklarını düzeltirler. Benzeri motifler Hindistan ve Kuzey Afrika halkları masallarında da bulunmaktadır.”⁴⁴ Bu masal Moğollar arasında da Kral Daybung’la ilgili bir efsane olarak anlatılır. Daybung’un eşek kulakları vardır. Her gün saçlarını taramaya gelen berberi öldürtür. Sıra yaşlı bir kadının oğluna gelir. Kadın, kendi sütünden katarak ekmek pişirir ve oğlunun koynuna doldurur. Oğlan, kralın saçlarını tararken ekmekten yer. Ekmekten kral da yer. Oğlan, kralın eşek kulaklarını görür. Kral, artık süt kardeş olduklarından oğlanı öldürtemez. Oğlan, bu sırrı saklamaya söz verir. Fakat bir süre sonra hastalanır. İssız bir yerde sincap yuvasına sırrı anlatır. Sincap bu haberi her tarafa yayar. Daybung, oğlanı huzuruna çağırır. Oğlan, kulaklarını kapatacak uzun bir başlık takmasını tavsiye eder. Kral söylenileni yapar. Kralın bu başlığı ülkesinde moda olur. O günden itibaren üst düzey görevliler krallarının huzuruna hep bu başlıkla çıkarlarmış.⁴⁵

“Bu masal Tibetliler arasında herhangi bir padişaha, Kırgızlar arasında Han Canibek’e uyarlanır. İssık Göl’ün oluşumuyla ilgili bir efsaneyle ilişkilendirilir. Canibek’in sırrını bildiği için öldürüleceğini anlayan berber, duasında Canibek’in cezalandırılmasını diler. Bir süre sonra şehri su basar. Canibek ölür. Bu şehrin yeri İssık Göl imiş.”⁴⁶

⁴³ <http://boburbek1992.tigblog.org/?next=5> (07.01.2009)

⁴⁴ G. Celalov, *Özbek Halk Ertekleri Poetikası*, s. 52-53.

⁴⁵ Kâmuran Şipal, *Moğol Masalları*, Afa Yayınları, İstanbul 1999, s. 167-170.

⁴⁶ G. Celalov, *Özbek Folkloride Canrlerara Münasebet*, s. 43.

Şark milletleri arasında İskender'in bütün gücünün boynuzlarında olduğu; boynuzlarından ayrılacağı zaman öleceğine veya güçsüz kalacağına dair inançlar da vardır.⁴⁷

Bu efsane ve masalların en eskisi Frigya Kralı Midas'la ilgili olanıdır. Avrupa, Asya ve Afrika'daki anlatıların kaynağı bu *Eşek Kulaklı Midas* efsanesidir. "Midas, Nehir-Tanrı Tmolos'un hakemlik yaptığı Apollon ile Marsyas arasındaki yarışmaya katılır. Midas, Tmolos'un Apollon'u kayırdığını düşünerek sonuca itiraz eder. Buna öfkelenen Olymposlu, Midas'ı lanetler ve kulaklarını eşek kulağına çevirir. Uzun bir süre kulaklarını taç ile gizler. Bu sırrı bilen berber, kazdığı çukura Midas'ın eşek kulaklı olduğunu söyler. Orada büyüyen kamışlar, rüzgar estikçe bu sırrı etrafa yayarlar. Utancından uzun bir süre kimseye görünmeyen Midas, berberi öldürtür. Kendisi de içtiği zehirle hayatına son verir."⁴⁸

Efsane, Doğu medeniyetinde İskender'e mal edilmiştir. "*İskender'in iki boynuzlu oluşu, Nöldeke tarafından VI. yüzyıla ait bir mitolojik anlatımla ilişkilendirilmiş, buna göre, İskender Tanrı'ya 'Benim kafama boynuzları bütün dünya krallarını emrim altına almam için yerleştirdiğini biliyorum' demiştir.*"⁴⁹ Doğu medeniyetinde efsaneyi İskender'e uyarlayan ve bizim rastlayabildiğimiz en eski yazılı kaynaklardan biri, Nizamî'nin *İkbal-nâme*'sidir. Bütün dünyada en eskisi olarak kabul edilen *Kral Midas* efsanesi, Nizami'nin mesnevisi ve Özbekistan'da sözlü gelenekte anlatılan *Boynuzlu İskender* efsanesini karşılaştırdığımızda, son ikisinin birbirine çok benzediği görülmektedir.

Konuyla ilgili Özbek efsanesinin özeti şöyledir: "İskender, her saç tıraşından sonra berberi öldürtür. Memlekette berber kalmaz. Uzun bir araştırmadan sonra yaşlı bir berber bulunur. Adam, tıraş ederken İskender'in boynuzlarının olduğunu görür. Tıraştan sonra her zamanki gibi berberin öldürülmesi emredilir. Yaşlı adam yalvarır yakarır, kimseye söylemeyeceğine dair yeminler eder ve canının bağışlanmasını sağlar. Yaşlı adam bu sırrı kimseye söyleyemez. Bir süre sonra karnı şişmeye başlar. Bir gün tenha bir yerde kuyuya eğilerek "İskender'in boynuzu var!" diye bağırır. O anda karnının şişi iner ve rahatlamış bir biçimde evine döner. O kuyunun içinde bir kamış büyür. Genç çoban, kamışı keser, ney yapar. Neye üflediğinde "İskender'in boynuzu var!" diye tiz bir ses çıkar. Bu haber her tarafa yayılır. İskender, berberi ve çobanı saraya getirtir. Yaşlı adam başından geçenleri anlatır. Çoban da bildiklerini anlatır. İskender, bu iki masum insanı öldürtmeye kıyamaz, zamanla unutulur

⁴⁷ G. Celalov, *Özbek Halk Ertekleri Poetikası*, s. 53-54.

⁴⁸ Robert Graves, *Yunan Mitleri*, (çev.: Uğur Akpur), Say Yayınları, İstanbul 2004, s. 344.

⁴⁹ Nimet Yıldırım, *age.*, s. 752.

düşüncesiyle serbest bırakır. Fakat padişah bu düşüncesinde yanılmıştır. Boynuzlarının olduğu haberi ağızdan ağza, nesilden nesile anlatılarak günümüze ulaşmıştır.⁵⁰

Bu efsane, İkbâl-nâme'nin de konusunu teşkil eder. İkbâl-nâme'de İskender'in uzun kulakları vardır. Fakat efsanede olduğu gibi bütün berberleri öldüren zalim bir hükümdar değildir. Berberi ölünce, onun yerine işe başlayan berbere, bu sırrı kimseye söylememesini tembih eder. Olayların gelişimi efsanede anlatıldığı gibidir.⁵¹

Özbek masallarında karşımıza çıkan bir diğer tarihî kişilik ise Hatem Tay (Tai)'dir. Kaynaklarda adı "*Ebû Seffâne (Ebû Adî) Hâtim b. Abdillâh b. Sa'd et-Tâî el-Kahtânî*"⁵² olarak geçen Hatem Tay, cahiliye döneminde cömertliğiyle meşhur bir şair ve asilzadedir. "*VI. asrın son yarısından VII. asrın başlangıcına kadar yaşamıştır.*"⁵³ M. 578 yılında öldüğü tahmin edilmektedir.⁵⁴ Bir insanın cömertliği övüleceği zaman Hatem Tay'a benzetilir. Zamanla Hatem Tay etrafında birbirinden farklı hikâyeler türemiştir. Yazmaları günümüze kadar ulaşmış olan bu hikâyeler birçok dile tercüme edilmiştir.

Hatem'in maceralarını anlatan kitap *Hatem'in Sergüzeşti* adıyla XIX. asrın sonlarında batı Türkçesine çevrilir.⁵⁵ Bu kitap, İran'da "*Kissa-i haft sayr (su'al)-i Hâtim Tâ'î*"⁵⁶ olarak bilinen hikâyenin çevirisi olmalı. Kitap, 1900 yılında Taşkent'te "*Hatemnâme-i Türkî*" adıyla basılır. *Hatemname* adıyla 1988 yılında Taşkent'te yeniden neşredilir.⁵⁷ Kitapta anlatılan hikâyeye, yedi bölümden oluşur. Münirşah adında bir şehzade, Hüsnbanu'ya âşıktır. Hüsnbanu, Münirşah'la evlenmek için yedi ayrı şart koşar. Birinci şartı yerine getirmek için sefere çıkan Münirşah, avlanmakta olan Hatem'le karşılaşır. Hatem, Yemen padişahı Tay'ın oğludur. Bu yiğidi sevdiğine kavuşturmak için, şartları tek başına yerine

⁵⁰ S. Seydaliyeva, *Çelpek Yakkan Kün, Özbek Halk Ertekleri, Özbekistan LKSM Merkeziy Komiteti, Taşkent 1969*, s. 125-129.

⁵¹ Ağâh Sırrı Levend, *age.*, s. 166-167.

⁵² Süleyman Tülücü, "Hâtim et-Tâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 472.

⁵³ C. Van Arendonk, "Hâtim Tâ'î", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1977, s. 371.

⁵⁴ Süleyman Tülücü, *agm.*, s. 472.

⁵⁵ İlk tercüme nüshalarından biri Özbekistan Fenler Akademisi, Şarkşinaslık Enstitüsü el yazmaları arşivinde C-172 numarada kayıtlıdır. Mezkûr nüsha, Aksu'da Muhammed Hasan Âlim tarafından Farsçadan tercüme edilir. Hicrî 1331'de Mirza Abdulkadir Ahun tarafından çoğaltılır. Eserin elyazması 182 varaktır. (Ekber Matgaziye, *Hatemname*, Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 1988, s. 4)

⁵⁶ C. Van Arendonk, *agm.*, s. 371.

⁵⁷ Ekber Matgaziye, *Hatemname*, Edebiyat ve Sanat Neşriyatı, Taşkent 1988.

getirmeye karar verir. Yerine getirdiği her bir şart, kitapta bir bölümü teşkil eder. Hatem, her sefere çıktığında, yolda rastladığı insanlara da yardım eder. Onların işini hallettikten sonra yoluna devam eder. Kitap, masal içinde masallarla terkip edilmiştir. Bu eserin konusu, Özbek masallarına önemli derecede etki etmiştir. Giriş kısmında Hüsbanu'nun hikâyesi anlatılır. Burada işlenen konu, Özbekistan'da derlenmiş olan *Hüsniyabanu*⁵⁸ adlı masalda da aynen yer almaktadır. Kitabın bu kısmında Hatem henüz olaya dahil edilmediği için, bu çalışmada, ilgili masalın konusuna değinmek uygun olamayacaktır. Fakat kitapta Hatem'in olaya dahil edilmesinden sonra başlayan olay örgüsü, *Hatem*⁵⁹ adlı Özbek masalının konusuyla benzeşmektedir. Masalın konusu kısaca şöyledir: "Hatem, yoksul bir ailenin çocuğudur. Babası ölür. Annesi Hatem'e bakamadığı için Dedebay adında birisine verir. Dedebay da ona bakamayınca pazara götürüp Celalbay adında bir zengine satar. Celalbay büyük bir kervanla yola çıkar. Kervanın başında nöbet tutan Hatem, gece yarısı, mağaradaki devleri öldürür. Mağaradaki kapıdan girerek güzel bir bahçeye çıkar. Bahçede dört kız bulur. Bunların her biri bir padişahın kızı olup devler tarafından kaçırılmışlardır. Kızlarla konuştuktan sonra kervanın yanına döner. Kervan, sırasıyla kaçırılan bu üç kızın şehrine gider. Bu şehirlerde yas tutulduğu için ticaret yapamazlar ve dördüncü şehre giderler. Celalbay ile Hatem, şehrin kenarında yaşlı bir kadının evine misafir olurlar. Kadın onlara padişahlarının Dilaram adındaki güzel kızının kaçırıldığını anlatır ve kızın resmini gösterir. Celalbay kıza âşık olur. Hatem, onun mağaradaki kızlardan biri olduğunu anlar. Hatem ile Celalbay gidip mağaradan Dilaram'ı getirirler. Kızla Celalbay evlenir ve padişah olur. Hatem, diğer üç kızın nişanlıları olan Ken'an padişahının oğullarını da bulur. Onlar da kızlarla evlenirler. Hatem, periler padişahının kızına âşık olan şehzade İbrahim'i iyileştirir. Hatem ile İbrahim yola çıkarak periler bağına gelirler. Periler sihir yaparak İbrahim'i bayıltırlar. Hatem, şehzadeye ilaç getirmek için Hirat şehrine gider. Padişahın kızını yiyecek olan ejderhayı öldürür ve ilacı getirip şehzadeyi iyileştirir. İbrahim ile birlikte tekrar perilerin bağına giderler. Hatem devleri öldürerek İbrahim'i sevdiği kıza ulaştırır. Bağda esir tutulan gençlere de yardım eder. Hatem, bir köyde hizmetçilik yapan annesini bulur ve şehre getirir. Babasını ise Mısır padişahının haksız yere öldürdüğünü öğrenir. Öcünü almak için tekrar yola çıkar. Mısır şehrinin padişahını öldürürler ve yerine arkadaşı Rahimcan padişah olur. Hatem, savaş sırasında Hirat şehrinin padişahına yardım eder ve onun kızıyla evlenir. Karısını ve annesini alıp Mısır'a götürür.

⁵⁸ Mansur Afzalov, Kamil İmamov, *Altın Beşik*, Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, A. S. Puşkin Namidegi Til ve Edebiyat İnstitutu, Taşkent, 1985, 192-196.

⁵⁹ S. Seydaliyeva, *age.*, s. 280-309.

Bu masalda da, Hatemname'de olduğu gibi Hatem sürekli hareket halindedir. Çıktığı her sefer, başka birilerine yardım etmek içindir. Yine Hatemname'de olduğu gibi, yolda karşılaştığı çaresiz insanlara ilgisiz kalmaz. Onların derdine çözüm bulduktan sora yoluna devam eder. Kendi menfaatini gözetmez, verilen ödülleri daima arkadaşlarına bağışlar. Tarihî kişiliğine uygun bir şekilde oldukça cömerttir. Masalda karşılaştığımız belli başlı motifler de Hatemname'de yer almaktadır. Masalda, Şehzade İbrahim, periler padişahının kızına âşıktır. Hatem baygın bir halde bulduğu bu genci, uzun bir maceradan sonra muradına erdirir. Hatemname'de de Hatem, çıktığı bir sefer sırasında kendinden geçmiş halde olan Yetim Harezmiy'e rastlar. Yetim Harezmiy, Elkenperi'ye âşıktır. Hatem, uzun bir mücadeleden sonra yiğidi sevdiği periye kavuşturur.⁶⁰ Masalda, Hirat şehrine musallat olan ejderha her gün bir kişiyi yemektedir. Sıra padişahın kızındadır. Hatem, ejderhayı öldürerek şehir halkını bu beladan kurtarır. Aynı epizot, Hatemname'de de yer almaktadır.⁶¹ Hatemname çok uzun bir metindir. *Hatem* adlı masal, Hatemname'de anlatılan olayların özeti niteliğindedir. Masal sözlü gelenekle yayıldığı için önemli derecede bir değişimin olduğu da gözden kaçmamaktadır.

*Mukbil Taşatar*⁶² adlı masalda da Hatem Tay cömert ve merhamet sahibi birisi olarak karşımıza çıkar. Bu masalın bir benzeri de *Tûtinâme*'de yer almaktadır.⁶³ Aradaki benzerlik, masalın *Tûtinâme* kaynaklı olduğunu göstermektedir. İki masal arasındaki benzerliği daha iyi görebilmek için epizotlarını karşılaştırmak yararlı olacaktır:

Mukbil Taşatar (Özbek masalı)	Şah Behvaç'ın Hikâyesi (Tûtinâme'den)
Melike Mehrinigar avlanırken bir parsa rastlar. Çobanlık yapan Mukbil Taşatar, kızı kurtarır. Kız, yüzüğünü yiğide verip gider. Mukbil, kıza âşık olur.	Ebulmecd adında çok bilgili ve fâzıl bir zat, şehrin kenarında gezerken bahçede güzel bir kız görür. Ona âşık olur. Bu güzel, padişahın kızıdır.
Mukbil Taşatar, dünürü gönderip kızı ister. Buna kızan padişah, Mukbil Taşatar'ın yurdunu yerle bir eder.	Ebulmecd bir mektup yazarak padişahın kızını ister. Padişah, Ebulmecd'in öldürülmesini ister.
Mukbil Taşatar'ın kahramanlıkları karşısında çaresiz kalan padişah, şartlarını yerine getirmesi durumunda teklifi kabul	Padişahın akıllı veziri, Ebulmecd'i öldürmektense, yerine getiremeyeceği şartlarla bu isteğinden vazgeçirilmesini

⁶⁰ Ekber Matgaziye, *age.*, s. 92-122.

⁶¹ Ekber Matgaziye, *age.*, s. 52-55.

⁶² Kamil İmamov, *Kence Batır, Özbek Halk Entekleri (Sihirli Ertekler)*, Çolpan Neşriyatı., Taşkent 2000, s. 77-83

⁶³ Süleyman Tefvik, *Tûtinâme*, (hzl.: D. Gürlek), Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-73.

eder.	teklif eder.
Birinci şart olarak Mukbil Taşatar'ın sekiz tane canlı pars yakalayıp getirmesi istenir. Yiğit, bu şartı yerine getirir.	Birinci şart olarak, Ebulmecd'in bir deve yükü altın getirmesi istenir. Ebulmecd, durumunu Şah Behvaç'a anlatır. Şah Behvaç, ona altınları verir.
İkinci şart olarak Hatem Tay'ın atının ve kellesinin getirilmesi istenir. Yiğit, Hatem Tay'a durumu anlatır. Hatem Tay teklifi kabul eder. Fakat padişahın herhangi bir hile yapmaması için yiğitle birlikte saraya gider.	İkinci şart olarak Şah Behvaç'ın kellesinin getirilmesi istenir. Ebulmecd, Şah Behvaç'a durumu anlatır. Şah Behvaç teklifi kabul eder. Fakat padişahın herhangi bir hile yapmaması için yiğitle birlikte saraya gider.
Zalim padişah, Mukbil Taşatar, Hatem Tay ve Mehrinigar'ın öldürülmesini emreder.	Padişah, Şah Behvaç'ın bu asil davranışı karşısında mahcup olur. Onu iyi karşılar, misafir eder.
Artık tahammülü kalmayan halk, padişahı öldürür. Mukbil Taşatar, Mehrinigar ile evlenir ve padişah olur.	Padişahın kızıyla Ebulmecd evlendirilir. Şah Behvaç'a da güzel hediyeler verilir ve yurduna gönderilir.

Tablo 1. Mukbil Taşatar adlı Özbek masalı ile Tûtinâme'de yer alan Şah Behvaç'ın hikâyesinin epizotlarına göre karşılaştırılması

Özbek masalında Şah Behvaç'ın yerini Hatem Tay alır. Hatem Tay, tarihî kişiliğine uygun olarak çok asil ve cömert birisidir. Mukbil Taşatar'ı evinde misafir eder. Yedirecek bir şeyi olmadığı için, padişahın bile göz koyduğu değerli atını kesip ona yemek pişirtir. Çaresiz yiğidi muradına erdirmek için canını vermekte tereddüt etmez. Bu masalın Tûtinâme aracılığıyla Özbekistan'a ulaştığını söyleyebiliriz. Edebiyatta cömertliğin sembolü haline gelen Hatem Tay, değişik anlatılarla Özbekistan'da olduğu gibi Türk dünyasının birçok yerinde bilinmektedir. Şah Behvaç'ın gösterdiği cömertlik, Özbekistan coğrafyasında Hatem Tay'a yakıştırılmıştır.

Hatem Tay ile ilgili anlatılara Anadolu'da da rastlamaktayız. Behçet Mahir'den derlenmiş olan *Hatem-i Tey* hikâyesinde de Hatem'in serüveni anlatılır. ⁶⁴ “*Hikâyede yer yer mahalli unsurlar bulunmakla beraber bütünü itibarıyla Binbir Gece kaynaklıdır.*”⁶⁵ (Seyidoğlu 1987: 131) Konusu bakımından Özbekistan'da Hatemname olarak bilinen hikâyeden tamamen farklıdır. Fakat bu hikâyenin aslının da yedi bölümden oluştuğu anlatıcının şu ifadesinden anlaşılmalıdır: “*Bu söylediğim hekaye yeddi hekaye birbirini açar.*”⁶⁶

⁶⁴ Bilge Seyidoğlu, “Hatemi Tey Hikayesi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1987, S. 3, s. 131-187; Ahmet Edip Uysal, “Hatemi Tai (Teyh) Masalı”, *Yaşayan Türk Halk Hikâyelerinden Seçmeler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 25-75.

⁶⁵ Bilge Seyidoğlu, *agm.*, s. 131.

⁶⁶ Bilge Seyidoğlu, *agm.*, s. 132

Özbekistan ve Anadolu'da sözlü gelenekten tespit edilmiş olan Hatem Tay ile ilgili anlatıların farklı kaynaklardan beslendiği görülmektedir.

Sonuç:

Bazı yazılı kaynaklarda birbirine karıştırılan İskender ile Zülkarneyn, Özbek halk anlatılarının bir kısmında da tek şahıs olarak yer almaktadır. Bu halk anlatılarının, konularını, şark medeniyetinin eski yazma eserlerinden, mesnevilerden ve sözlü gelenekte devam eden rivayetlerden aldığı görülmektedir.

İskender'in, denizin dibine dalması, hayat suyunu araması ve boynuzlu oluşuyla ilgili rivayetler, Özbek sözlü edebiyatına mesnevilerden geçmiştir. Fakat bu rivayetler, mesnevilere konu olduğu dönemlerden daha önce Batı'da bilinmektedir. Bu durumda, mezkûr rivayetlerin Türkistan'a taşınmasında mesneviler kaynak değil aracı olmuştur. İskender'in Dara ile münasebetini anlatan masalın kaynağı ise *Tarih-i Taberî* ve/ya *Şehname*'dir.

Özbek halk anlatılarında bahsi geçen Zülkarneyn ve Lokman Hekim hakkındaki bilgilerin bir kısmı dini kaynaklarda verilen malumatla örtüşmektedir. Lakin sözlü gelenekten dolayı bu kişiler hakkında bir hayli efsanevi bilginin üretildiği de gözlemlenmiştir.

Cömertliğin sembolü haline gelmiş olan Hatem Tay hakkında Arap âleminde üretilen hikâye, efsane ve masallar hem sözlü hem de yazılı kaynaklar aracılığıyla Türkistan'a kadar ulaşmıştır. Özbekistan'da Hatem Tay ile ilgili anlatılan masallar, konularını Hatemname ve Tutiname'den almıştır.

KAYNAKÇA

AFZALOV M. İ.; HUSAINOVA Z.; SABÜROV N. S., *Suv Kızı*, Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi, A. S. Puşkin Namidegi Til ve Edebiyat İnstituti, Taşkent 1966.

AFZALOV M.; RASULOV X.; HUSAINOVA Z., *Özbek Halk Ertekleri*, III, Okıtuvçi Neşriyatı, Taşkent 2007.

AFZALOV, Mansur; İMAMOV, Kamil, *Altın Beşik*, Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi, A. S. Puşkin Namidegi Til ve Edebiyat İnstituti, Taşkent 1985.

Alişer Nevaiy, *Seddi İskenderiy*, (tahrir hey'eti: Kayumov vd.), Gafur Gulam Namidegi Neşriyat-Matbaa Birleşmesi, Taşkent 1991.

- ARENDONK, C. Van. “Hâtim Tâ’î”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 5/1, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1977, s. 371-372.
- CELALOV, G., *Özbek Folkloride Canrlarara Münasebet*, ÖzSSR Fen Neşriyati, Taşkent 1979.
- CELALOV, G., *Özbek Halk Ertekleri Poetikasi*, ÖzSSR Fen Neşriyati, Taşkent 1976.
- GRAVES, Robert, *Yunan Mitleri*, (çev.: Uğur Akpur), Say Yayınları, İstanbul 2004.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Lokman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 205-206.
- HELLER, Bernhard, “Lokman”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Millî Eğitim Bak. Yay., İstanbul 1977, s. 64-67.
- <http://boburbek1992.tigblog.org/?next=5> (07.01.2009)
- İMAMOV, Kamil, *Kence Batır, Özbek Halk Entekleri (Sihirli Ertekler)*, Çolpan Neşriyati., Taşkent 2000.
- KAHHAROVA, Kibriya, *Hikayet ve Rivayetler*, Gafur Gulam Namidegi Edebiyat ve San’at Neşriyati, Taşkent 1987.
- KAYA, Mahmut, “İskender”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 555-557.
- KÖKSAL, M. Asım, *Peygamberler Tarihi I-II*, C. II, TDV Yayınları, Ankara 2004.
- Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meâli*, (meâl: Mahmut Toptaş), Ankara 2005.
- LAUFFER, Siegfried, *Büyük İskender*, (çev.: Nilgün Sorguç), İlya İzmir Yayınevi, İzmir 2004.
- LEVEND, Agâh Sırrı, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, C. I., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1965.
- MATGAZİYEV, Ekber, *Hatename*, Edebiyat ve Sanat Neşriyati, Taşkent 1988.
- MİRZA, Narmuhammed, *Lokmani Hekim (Hakikat ve Rivayet)*, İslam Üniversitesi Neşriyati, Taşkent 2008.
- PALA, İskender, “İskender mi Zülkarneyn mi?”, *Akademik Divan Şiiri Araştırmaları*, (2. baskı), Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 335-374.

- PALA, İskender, *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 1995.
- SEYDALİYEVA, S., *Çelpek Yakkan Kün, Özbek Halk Ertekleri*, Özbekistan LKSM Merkeziy Komiteti, Taşkent 1969.
- SEYİDOĞLU, Bilge, “Hatem-i Tey Hikayesi”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1987, S. 3, s. 131-187.
- ŞİPAL, Kâmuran, *Moğol Masalları*, Afa Yayınları, İstanbul 1999.
- TABERÎ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, III, (çev.: Zâkir Kadirî Ugan, Ahmet Temir), MEB Yayınları, İstanbul 1991
- TEVFİK, Süleyman, *Tûtinâme*, (hzl.: D. Gürlek), Timaş Yayınları, İstanbul 2006.
- TEZ, Zeki, *Mitolojinin Kültürel Tarihi-Doğu ve İslam Mitolojisi-Mitolojik Söylenceler*, Doruk Yayıncılık, İstanbul 2008.
- TÖREN, Hatice, *Alî Şîr Nevâyî Sedd-i İskenderî (İnceleme-Metin)*, TDK Yayınları, Ankara 2001.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Hâtim et-Tâî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 472-473.
- UYSAL, Ahmet Edip, “Hatem-i Tai (Teyh) Masalı”, *Yaşayan Türk Halk Hikâyelerinden Seçmeler*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1989, s. 25-75.
- UZUN, Mustafa, “Lokman (Türk edebiyatında)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 206-208.
- WENSİNCK, A. J., “Hızır”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 5/1, Millî Eğitim Bak. Yayınları, İstanbul 1977, s. 457-462.
- YILDIRIM, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2008.
- ZAVOTÇU, Gencay, *Divan Edebiyatı Kişiler-Kişilikler Sözlüğü*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006.